נחש אליעזר`

מים ראשונים: הכוונה במילה "נחש" כאן היא לפעולת הניחוש. "כי לא נחש ביעקב", "לא תנחשו". נחש כבעל חיים נמצא דווקא אצל משה. ראו דברינו נחש הנחושת וכן נחושתן בפרשת חוקת.

וְהָיָה הַנַּעֲרָ אֲשֶׁר אֹמַר אֵלֶיהָ הַטִּי־נָא כַדֵּךְ וְאֶשְׁתֶּה וְאָמְרָה שְׁתֵה וְגַם־גְּמַלֶּיךָ אַשְׁקֶה אֹתָהּ הֹכַחְתָּ לְעַבְדְּךָ לְיִצְחָק וּבָהּ אֵדַע כִּי־עָשִׂיתָ חֶסֶד עִם־אֲדֹנִי: (בראשית כד יד).[1]

מסכת חולין דף צה עמוד ב – מהו נחש

כל נחש שאינו כאליעזר עבד אברהם וכיונתן בן שאול אינו נחש![2]

רש"י שם – תנאי הניחוש

כל נחש שאינו - סומך עליו ממש כאליעזר עבד אברהם שאם תשקני אדבר בה ואם לאו לא אדבר בה.[3]

וכיונתן בן שאול - אם יאמרו אלינו עלו ועלינו (שמואל א יד ט).[4]

תוספות שם – איך באמת עשה זאת אליעזר?

ואם תאמר אליעזר היאך ניחש? ... ויש לומר דההוא תנא סבר שלא נתן לה הצמידים עד שהגידה לו בת מי היא. ואע״ג דכתיב: ״ויקח האיש נזם זהב וגו״ והדר כתיב ״ויאמר בת מי את״ - אין מוקדם ומאוחר בתורה. וכן מוכח כשסיפר, דכתיב: ״ואשאל אותה ואומר בת מי את״.[5]

וכיונתן בן שאול –ואם תאמר: היאך ניחש? ויש לומר דלזרז את נערו אמר כן ובלאו הכי נמי היה עולה.[6]

אבן עזרא בראשית כד יד – תנאי הכרחי אך לא מספיק

ורבים יתמהו באמרם שלא שאל כהוגן. ולא ידעתי למה, כי אילו היתה נערה אחרת שתשקהו ותשקה לגמליו, ומצאה שהיא ממשפחה אחרת, היה עוזב אותה ולא הפסיד כלום, כי ״ויאמר בת מי את״ - פירושו, וכבר אמר

---

[1] האם עשה אליעזר (עבד אברהם במקרא) כהוגן? האם הוא משליך את יהבו על ה׳ (תהלים נה כג) או מנסה אותו (דברים ו טז)? האם פסוק זה מזכיר את דברי יפתח: "והיה היוצא אשר יצא מדלתי ביתי לקראתי ... והעליתהו עולה" (שופטים יא לא)?

[2] ההקשר הענייני של אמירה זו הוא סירובו של רב לאכול בשר שהוגש לו בבית חתנו (ר׳ חנן), לכאורה, בשל העובדה שבדרכו לבית חתנו הוא ניחש. ניחוש תמים לגמרי, כך נראה, בכך שאמר על הספינה (מעבורת) שבאה לקראתו (הוא היה צריך לחצות נהר בדרכו) שהיא "סימן טוב". עד כדי כך הקפיד! מקשה שם הגמרא על הקפדה זו של רב בטענה שהמקרה של הספינה איננו ניחוש שהרי רק ניחוש כמו זה שעשו אליעזר ויונתן בן שאול הוא ניחוש אסור. ראו המשך גמרא זו שם שאכן לא זו הסיבה שרב לא אכל בבית חתנו. הסוגייה שם מונה "בדיקות" שונות שחכמים היו עושים החל ממעבר ספינות וכלה ב"פסוק לי פסוקך" של תינוקות של בית רבן וכן סימנים ("בית, תינוק ואישה") שמותרים. אך מה שחשוב לענייננו הוא שלפי גמרא זו מעשהו של אליעזר אכן היה פסול. ומה עם המעשה של יונתן בן שאול?

[3] נראה מפשט דבריו של רש״י שניחוש צריך א. להיות כפול (כמו תנאי), ב. שהתנאי קודם למעשה, וג. שבעקבות הנחש האדם יעשה או יעשה מעשה מסוים. והרי זה כמעט ממש כמו תנאי בני גד ובני ראובן.! מה יכול להיות הקשר?

[4] דבריו של יונתן אל נושא כליו בפריצתם אל מצב פלשתים, שמואל א יד ח: "וַיֹּאמֶר יְהוֹנָתָן הִנֵּה אֲנַחְנוּ עֹבְרִים אֶל הָאֲנָשִׁים וְנִגְלִינוּ אֲלֵיהֶם: אִם כֹּה יֹאמְרוּ אֵלֵינוּ דֹּמּוּ עַד הַגִּיעֵנוּ אֲלֵיכֶם וְעָמַדְנוּ תַּחְתֵּינוּ וְלֹא נַעֲלֶה אֲלֵיהֶם: וְאִם כֹּה יֹאמְרוּ עֲלוּ עָלֵינוּ וְעָלִינוּ כִּי נְתָנָם ה׳ בְּיָדֵנוּ וְזֶה לָנוּ הָאוֹת". מה פסול במה שעשה יונתן? האין זה שיקול צבאי פשוט ונבון? מפי עמוס חכם ז"ל שמעתי שאפשר שכוונת הגמרא בניחוש יונתן היא למקרה אחר. למפגש הפרידה שלו מדוד ולסימן שניתן שם: "הנה החצים ממך והנה .. הנה החצים ממך והלאה" (שמואל א פרק כ) שאנו קוראים בשבת "מחר חודש". אך גם הסבר זה צריך עיון שהרי בקלות אפשר לומר שזה היה מסר בינו ובין דוד ולא שנפילת החץ היא שהכריעה את החלטתם.

[5] סיכום דברי התוספות הוא כדלהלן. אם נלך בשיטה האומרת שניחוש (כישוף) הוא חלק מעבודה זרה שכבר בני נח מצווים עליה, אזי אין לנו ברירה אלא לומר שאליעזר נתן לרבקה את הצמידים לא מיד לאחר שהשקתה אותו ואת גמליו (ומלאה את התנאי\סימן שהציב), אלא רק לאחר ששאל אותה "מי את" והיא ענתה לו. זאת, בניגוד לסדר הדברים בתורה (ראו פסוקים כב-כג בפרק כד) ואין מנוס מלהיעזר בכלל "אין מוקדם ומאוחר בתורה". אך אם נאמר שבן נח אינו מצווה על ניחוש – הכל טוב. הניחוש של אליעזר משמש קנה מידה להגדרה ההלכתית מהו ניחוש בדיני התורה, אבל אליעזר עצמו לא היה מחויב בו. אגב, פירוש תוספות זה מצביע על הבדל מאד מעניין בין סדר הדברים במעשה עצמו (פסוקים כב-כג הנ"ל) ובין סדר הדברים כפי שאליעזר (העבד) מספר בבית הורי רבקה ואחיה (פסוקים מו-מז). וכבר האריכו בעניין זה פרשנים רבים, בראשם רש״י בפירושו לפסוק מז בפרקנו שאומר: "שינה הסדר ... שלא יתפשוהו בדבריו". מקצת הפרשנים (רש״י, מלבי"ם) אומרים שסדר הדברים בסיפור המעשה (פסוקים כב-כג) הוא הנכון והעבד שינה בסיפורו מסיבות שונות; ומקצתם (רמב"ן, אבן עזרא ש.ר. הירש ועוד) אומרים שסדר הדברים בסיפור העבד (פסוקים מו-מז) הוא הנכון וצריכים לשוב ולקרוא את פסוקים כב-כג באור אחר. וזה נושא נכבד שיש לדון בו בנפרד.

[6] פירוש תוספות מנסה גם להסביר את מעשה יונתן בן שאול וקובע שדברי יונתן לא היו תנאי ממש, אלא אמירת עידוד וזירוז לנערו / נושא כליו. (ואם תשאל, מה היה יותן עושה אילו אמרו לו הפלשתים: דֹּמּוּ עַד הַגִּיעֵנוּ אֲלֵיכֶם? היה אומר לנערו: תראה הם מפחדים לבא אלינו ומעודד אותו להפתיע אותם). ואנו נניח ליונתן בן שאול ונמשיך בפרשתנו ובמעשיו של אליעזר עבד אברהם.

לה קודם שיתן לה כלום, וכן אמר ״ואשאל אותה ואשים הנזם״. וכלל הדבר שהתפלל לשם שיוכיח אחת ממשפחת אדוניו. וההוכחה שתעשה דרך מוסר, כמו בת נדיב, והשם שמע תפילתו.[7]

רמב"ם הלכות עבודת כוכבים פרק יא הלכה ד – המבחן הוא המעשה

אין מנחשין כעכו״ם, שנאמר: ״לא תנחשו״. כיצד הוא הנחש? כגון אלו שאומרים: הואיל ונפלה פתי מפי או נפל מקלי מידי, איני הולך למקום פלוני היום, שאם אלך אין חפציי נעשים. הואיל ועבר שועל מימיני, איני יוצא מפתח ביתי היום, שאם אצא יפגעני אדם רמאי ... וכן המְשַׁמים סימנים לעצמו: אם יארע לי כך וכך אעשה דבר פלוני ואם לא יארע לי לא אעשה, כאליעזר עבד אברהם.[8] וכן כל כיוצא בדברים האלו, הכל אסור וכל העושה מעשה מפני דבר מדברים אלו לוקה.[9]

מדרש תנאים לדברים פרק יח פסוק ט – בין ספר בראשית לספר דברים

״כי אתה בא אל הארץ אשר ה׳ אלוהיך נותן לך לא תלמד לעשות וכו׳ ״[10] - הרי משה מזהיר את ישראל שלא לעשות כמעשה הגוים שהן באים לירש את ארצם ... ״מעביר בנו ובתו באש״ - זה המעביר מזרעו למולך ... ״קוסם קסמים״ - זה הקוסם ועושה מעשה ואומר דברים שעתידין להיות ... זה האוחז במקלו ואומר אם אלך ואם לא אלך ... ר׳ ישמעאל אומר: זה המעביר שבעה מיני זכור על העין וחכמים אומרים: זה האוחז את העיניים.[11] ר׳ עקיבה אומר: זה המחשב עתים ושעות ואומר: היום יפה לצאת למחר יפה ליקח ... ״ומנחש״ - זה האומר פתו נפלה מפיו, מקלו נפל מידו, בא קורא לו מאחוריו, עורב קורא לו, צבי הפסיקו בדרך, עבר נחש מימינו, שועל משמאלו. אל תתחיל בו שחרית, הוא ראש חדש, הוא מוצאי שבת ... וכן כל העושה סימנין לעצמו אם יהיה כך וכך יהיה כך וכך ואם לא יהיה כך וכך לא יהיה כך וכך - כאליעזר עבד אברהם, הרי זה ניחוש.[12]

---

[7] עפ״י אבן עזרא, התנאי\סימן שהציב אליעזר היה תנאי נוסף על הדרישה שתהיה ממשפחת אברהם ולפיכך איננו בגדר ניחוש האסור בתורה. אילו הייתה יוצאת נערה שאינה ראויה, אפילו אם הייתה מקיימת את התנאי, לא היה אליעזר לוקח אותה. אבן עזרא גם מדגיש שהזדהותה (״בת מי את״) הייתה לפני נתינת הצמידים (ראו שיטת התוספות לעיל). והפרשנים המודרניים מדגישים מאד את פעולת השקיית הגמלים של רבקה, לא כמילוי תנאי\סימן גרידא, אלא כהוכחה על טוב ליבה ואופיה של רבקה ומכאן התאמתה ליצחק ובית אברהם. אליעזר ערך מעין מבחן אופי ו״ניסוי פסיכולוגי הבודק את אופיה של האישה אשר תהיה ראויה ליצחק״ (נחמה לייבוביץ, עמ׳ 173 בפירושה לספר בראשית). והסימן? זה היה בשביל בתואל ולבן! (שלא נכחו שם, אבל השתכנעו מסיפורו של העבד ומכאן חשיבות הסיפור החוזר) ראו שם.

[8] שזו הסיבה המרכזית מדוע הניחוש של אליעזר נחשב לעבודה זרה, משום שהוא עשה תנאי על דברים שבעתיד, שאפשר שיקרו ואפשר שלא יקרו. ראו לשון המדרש הגדול (בראשית כד יב) שחוזר למעשה של רב בגמרא חולין (הערה 2 לעיל) ומגדיר מה לא נחשב לניחוש: ״אבל שאינו מכוין מעשיו לכך אלא סימנא בעלמא, נקוט: לית לן בה (אין שום דבר בכך). אליעזר כן מכוון את מעשיו.. ראו את היופי בתורה ואת ספר בראשית וסיפורי האבות מול מתן תורה! רצונך לדעת מנה כוונת התורה באיסור ״לא תנחש״״ שבספר ויקרא? כלך לך לספר בראשית – לסיפורי האבות ועבדיהם. מה שעשה אליעזר בשליחות אברהם והקב״ה – הוא בדיוק מה שנאסר לבנים – מעשי אבות ועבדיהם – סימן לבנים – לטוב ולרע. ומכאן ומהערת השוליים הבאה, באנו למחלוקת קשה במקומו של ספר בראשית בין חמשת החומשים.

[9] ורבי אברהם בן דוד (ראב״ד, פרובנס מאה 12) כמובן חולק ואומר: ״זה שיבוש גדול שהרי דבר זה מותר ומותר הוא. ואולי הטעהו הלשון שראה ״כל נחש שאינו כאליעזר ויונתן אינו נחש״. והוא סבר שלענין איסור נאמר, ולא היא, אלא הכי קאמר: אינו ראוי לסמוך (עליו)״. בהמשך דבריו הוא שופך (כמנהגו) אש וגופרית על ראשו של הרמב״ם ואומר: ״ואיך חשב על צדיקים כמותם עבירה זו ואי הוו אינהו הוו מפקי פולסי דנורא לאפיה״ (היו עושים לו פולסא דנורא). ראו בית יוסף יורה דעה סימן קעט אות ד שמסכם שם את שיטת רש״י, רמב״ם וראב״ד ומדבריו נראה שהוא סובר שרמב״ם ורש״י לצד אחד וראב״ד לצד אחר. ובשולחן ערוך יורה דעה קעט נראה שפוסק כרמב״ם. לקלחת דעות זו אפשר לצרף גם את המאירי (שכתביו מן הסתם לא היו לפני הבית יוסף), לצידו של הראב״ד, כשהוא מחדד את ההבחנה בין ניחוש ובין סימן, וכלשונו בפירושו בית הבחירה למסכת סנהדרין סח ע״א: ״וכן הרוצה לעשות דבר ושאל לתינוק על פסוק שבפיו ונמנע מעשייתו על פיו, כל זה מותר. כללו של דבר, כל שהוא סימן שהוא מניחו לעצמו ואינו נחש קדום וכללי לכל, אף על פי שעושה או נמנע מעשות על פי אותו הנחש, הרי זה מותר. וזהו נחש אליעזר עבד אברהם ויונתן בן שאול״. והוא מסביר את דברי הגמרא: ״כל נחש שאינו כאליעזר עבד אברהם וכיונתן בן שאול אינו נחש״, כפי שהוא מסביר, עיין שם. כל המחלוקת הזו בין הראשונים מבוססת על הבנת מאמר הגמרא: ״אף על פי שאין נחש יש סימן״ (תלמוד בבלי חולין צה ע״ב, ירושלמי שבת פרק ו הלכה ט, בראשית רבה פה ה), אם סימן הוא עדיין סוג של ניחוש (קל יותר), או שאיננו ניחוש כלל. האם מותר לפעול על פי סימנים או לא. וזה נושא נכבד שלא נוכל להרחיב בו ומן הסתם כבר דנו בו גדולים, טובים וחוקרים.

[10] הקטע כולו, פסוקים ט-יג בפרק יח בדברים, הוא: ״כי אתה בא אל הארץ אשר ה׳ אלהיך נתן לך לא תלמד לעשות כתועבת הגוים ההם: לא ימצא בך מעביר בנו ובתו באש קסם קסמים מעונן ומנחש ומכשף: וחבר חבר ושואל אוב וידעוני ודורש אל המתים: כי תועבת ה׳ כל עשה אלה ובגלל התועבות האלה ה׳ אלהיך מוריש אותם מפניך: תמים תהיה עם ה׳ אלהיך״. ראו דברינו תמים תהיה עם ה׳ אלהיך בפרשת שופטים וכן דברינו אין עוד מלבדו בפרשת ואתחנן.

[11] מאחז עיניים.

[12] ספר דברים מול ספר בראשית. הכנענים, אשר החלו להיכנס לארץ באותה תקופה שבה גם אברהם מגיע לארץ (בראשית יב ו: ״והכנעני אז בארץ״ – ראו רש״י על פסוק זה), מלאו את הארץ בעבודה זרה מכל המינים והסוגים. גם מצרים, מושב בני ישראל באותה תקופה, לא חסרו בה כשפים וניחושים. ראו דברי יוסף לאחיו: ״כי נחש ינחש איש אשר כמוני״ ודברי פרעה למשה (עפ״י המדרש): ״כשפים אתה מביא למצרים?״ (תנחומא בובר וארא יב). הצורך בעקירת עבודה זרה לכל סוגיה הוא חשוב ביותר ערב הכניסה לארץ. ובין ספר בראשית לספר דברים יש לנו את מתן תורה ואת דברי בלעם: ״כי לא נחש ביעקב ולא קסם בישראל״. ואם אחרי כל זאת, מישהו ירצה ללמוד מאליעזר, התשובה היא לא ולא! ״כאליעזר עבד אברהם – הרי זה ניחוש״.

בראשית רבה ס ג – ניתן כהוגן למי שנהג שלא כהוגן

ארבעה הם שתבעו שלא כהוגן. לשלושה ניתן כהוגן, לאחד ניתן שלא כהוגן. ואלו הם: אליעזר עבד אברהם, כלב, שאול, יפתח. אליעזר אמר: ״והיה הנערה אשר אומר אליה וגו׳ ״ - הא אילו יצאה אמה אחת והשקתו, היה משיאה לבן אדונו? אתמהא! וזימן לו הקב״ה כהוגן: ״ויהי הוא טרם כלה לדבר והנה רבקה יוצאת״.[13]

ספורנו בראשית פרק כד פסוק יד - התפלל

״והיה הנערה אשר אומר אליה״ - התפלל שיהיה כך, לא שסמך על הנחש וכן היה ביונתן בן שאול. ומה שאמרו חז״ל כל נחש שאינו כאליעזר עבד אברהם וכיונתן בן שאול אינו נחש, הכוונה היא שיאמר המנחש כדבריהם, אבל יאמר זה שלא כדרך תפילה אלא דרך נחש שאם יקרה כך יעשה כך וכך.[14]

שבת שלום
מחלקי המים

מים אחרונים: עוד בענייני לחש, ראו הסוגיה וסיפורי מעשה בירושלמי שבת פרק ו הלכה ט מתי מעשים נחשבים לניחוש ומתי לא. ראו שם דברי ר׳ אלעזר: ״הולכין אחר שמיעת בת קול. מה טעמא [ישעי׳ ל כא] ואזניך תשמענה דבר מאחריך לאמר זה הדרך לכו בו״. על בסיס דברים אלה נהגו חכמים לתת משקל רב לאמירות ששמעו, במכוון או במקרה, לכוון את מעשיהם והתנהגותם של בעלי מופת. ראו דברינו כי לא נחש ביעקב בפרשת בלק, אשר משלימים את דברינו כאן.

---

[13] וכן הוא במסכת תענית דף ד ע״א: ״אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן: שלושה שאלו שלא כהוגן, לשנים השיבוהו כהוגן, לאחד השיבוהו שלא כהוגן. ואלו הן: אליעזר עבד אברהם, ושאול בן קיש, ויפתח הגלעדי״. למדרש יש דעה חד משמעית בנושא, כמו הגמרא בחולין בה פתחנו, אבל יש לשים לב ללשון ״שלא כהוגן״ במקום ״נחש״. וראו גם בראשית רבה ע ג: ״וידר יעקב נדר - ארבעה הם שנדרו ... שנים נדרו והפסידו ושנים נדרו ונשתכרו״. וכבר הרחבנו מעט בנושא נדרים בדברינו איש כי ידור נדר לה׳ בפרשת מטות ועל נדר יפתח בפרט בדברינו בת יפתח בפרשת בחוקותי.

[14] כאבן עזרא לעיל, אבל בדרך קצת אחרת. מה שמנטרל את הניחוש הוא לא בדיקת המשפחה אלא מוטיב התפילה המתלווה לסימן! באופן דומה הולך רד״ק, שקדם לספורנו כמה מאות שנים, בפירושו לשמואל א פרק יד פסוק ט ב״נחש יונתן״. ראו דבריו המפורטים שם. מחד גיסא הוא מתמודד עם ההיבט ההלכתי של מאמר חז״ל, כשהוא אומר: ״אבל המאמר ההוא שאמר רב כך פירושו: כל נחש וסימן שהוא אינו עושה אותו סימן לעצמו מתחילה כמו שעשה אליעזר ויהונתן אינו נחש וסימן ואין לסמוך עליו או לחוש ממנו אם יבוא מאליו״. מאידך גיסא, הוא מצדיק את המעשה בכוונת התפילה שבדבר בדומה לספורנו, כשהוא אומר: ״אבל אם ירצה אדם לעשות מעשה ויעשה דבר אחד לאות וסימן למעשה ההוא כדי לחזק לבו ולעורר לבו לדבר ההוא, זה הדבר מותר. כי אילו היו עושים רע בדבר הזה אליעזר ויהונתן, לא היה עונה אותן הקב״ה כהוגן ומסייע את מעשיהם ועוזרם ... ולפיכך אמרו רז״ל: בית תינוק ואשה אעפ״י שאין נחש יש סימן. כלומר, אעפ״י שאינו נחש כנחש שסומכין עליו, יש קצת סימן בדבר לשמח לבו ולחזקו אם יהיה לטוב ואם יהיה לרע יש לדאוג ממנו ולבקש רחמים ממנו מלפני הקב״ה״. שורה תחתונה: אין זה נכון לתת סימנים ולעשות ״ניחושים״, אבל זה מאד אנושי וטבעי לאדם ואם זה נעשה מתוך פנייה תמימה לקב״ה ומתוך הכנעה והכרה בקוצר יד האדם, אפשר לראות בזה תפילה ולא עבודה זרה. ההבדל לעתים הוא דק ועדין, כחוט השערה, אבל הוא קיים. ראו גם דברינו בפרשת ויצא על הנדר של יעקב – ״אין הבטחה לצדיק בעולם הזה״.